



प्रा. अ. का. प्रियोळकर :

व्यक्ती आणि वाङ्मय

डॉ. सोमनाथ कोमरपंत



राठी भाषा आणि साहित्य यांच्या अभ्यासक्षेत्रात अत्यंत निष्ठेने आणि निरंतर संशोधनकार्याला वाहून घेणाऱ्या अभ्यासकांमध्ये प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. पाठचिकित्सा-शास्त्राचा व साहित्यसंशोधनाचा आदर्श वस्तुपाठ त्यांनी नंतरच्या पिढ्यांतील अभ्यासकांसमोर ठेवलेला आहे. प्रखर ज्ञाननिष्ठा, अखंडित परिश्रम, प्रज्ञा आणि प्रतिभा यांचा गुणसमुच्चय त्यांच्या व्यक्तिमत्वात आढळतो. जीवनातील सर्व प्रकारची प्रलोभने वाजूला सारून आपल्या आवडत्या क्षेत्रात तन्मयतेने कार्य करण्याची त्यांची वृत्ती दुर्मिळ मानावी लागेल. हे ऋषितुल्य व्यक्तिमत्व गोमंतकात जन्मास आले याचा प्रत्येक गोमंतकीयास अभिमान वाटेल. प्रा. अ. का. प्रियोळकर गोमंतकात जन्मले, वाढले. येथील भूमीचे संस्कार त्यांनी घेतले, परंतु त्यांचे कार्यक्षेत्र गोमंतकापुरते मर्यादित राहिले नाही. मुंबई ही त्यांची कर्मभूमी होती. व्यापक ज्ञानक्षेत्रात ते आपल्या व्यासंगाने आणि आत्मविश्वासाने तळपत राहिले. एकूण मराठी साहित्यविश्वात आणि संशोधन क्षेत्रात त्यांनी स्वतःची नाममुद्रा उमटविली. एवढेच नव्हे तर 'द गोवा इन्विविझिशन' आणि 'द प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' या त्यांच्या दोन इंग्रजी ग्रंथांमुळे अखिल भारतीय स्वरूपाच्या संशोधनपर ग्रंथांत महत्त्वाची भर पडली. त्यांचे नाव सर्वतोमुखी झाले. खडतर परिस्थितीत

एकाकीपणे ज्ञानसाधना करणारे तपस्वी प्रज्ञावंत म्हणून प्रा. अ. का. प्रियोळकर ओळखले जातात. त्यांची प्रचंड आणि विविधांगी ग्रंथसंपदा हे त्यांच्या अखंड तपश्चर्येचे फलित आहे. ज्या ज्ञानमार्गाचा त्यांनी संवेदनक्षम वयात स्वीकार केला, तेथून त्यांनी कधी माघार घेतली नाही. ध्यासाने आणि ध्येयनिष्ठेने त्यांनी उत्तुंग शिखर गाठले. प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी आमचे सांस्कृतिक जीवन समृद्ध केले. ज्ञानमय वारसा दिला. त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या प्रसंगी त्यांचे पुण्यस्मरण करताना त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या स्मरणाबरोबरच त्यांच्या या कार्याबद्दल कृतज्ञता वाटते. आपण नतमस्तक होतो.

इ.स. १९१० मध्ये पोर्तुगालमध्ये प्रजासत्ताक राजवट सुरू झाली. त्यापूर्वीच्या जाचक नियमांच्या आणि छळाच्या पार्श्वभूमीवर येथील हिंदू प्रजेने मोकळा श्वास घेण्यास प्रारंभ केला. राजकर्ते पूर्णतः उदारमतवादी होणे ही अशक्यप्राय बाब होती. तरीदेखील त्यांच्या बदलत्या धोरणानुसार तत्कालीन गोमंतकात विचार परिवर्तनाची लाट आली. सामाजिक, शैक्षणिक, वाङ्मयीन व सांस्कृतिक क्षेत्रात चैतन्यदायी वातावरण निर्माण झाले. या काळात येथे अनेक शिक्षणसंस्था नव्याने सुरू झाल्या. येथील विचारवंतांनी नियतकालिके सुरू केली. ग्रंथालये स्थापन केली गेली. या प्रबोधनकालात प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांची मानसिक जडणघडण झाली. त्यांचा

मनःपिंड राष्ट्रवादी विचारांनी घडलेला होता. बालपणी त्यांनी शिक्षण घेत असताना 'रामविजय', 'हरिविजय' 'पांडवप्रताप' या काव्यग्रंथांचे पठण केले होते. अवतीभोवतीच्या वातावरणाचे संस्कार त्यांच्या मनावर झालेले होते. पोर्तुगीजांनी आपल्या जाचक शासनपध्दतीने येथील जनतेचे शोषण कसे केले होते, येथील मनुष्यमात्राच्या मूलभूत स्वातंत्र्यावर, विचारस्वातंत्र्यावर त्यांनी कसा घाला घातलेला होता हे प्रियोळकरांनी अनुभवले होते. प्रा. प्रियोळकरांच्या भावी काळातील ज्ञाननिष्ठेमागे राष्ट्रवादी विचारसरणीचे व विवेकी मनाचे अधिष्ठान आहे. म्हणूनच चाकोरीबध्द मार्गाचा अवलंब न करता वेगळ्या वाटेने त्यांनी वाटचाल केली. हा मार्ग काटेरी आहे, प्रसंगविशेषी वैफल्य निर्माण करणारा आहे पण अंतिमतः तो श्रेयस्कर आहे याची मनोमन खात्री त्यांना पटलेली होती. डॉ. सुभाष भेंडे यांनी संपादित केलेल्या 'प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथा'त 'आत्मचरित्र' या शीर्षकाखाली प्रा. प्रियोळकरांची बालपणापासून विविधवृत्त परिवाराशी समाविष्ट होईपर्यंतची काही हृद्य संस्मरणे देण्यात आलेली आहेत. साध्या अन प्रवाही शैलीतील हे प्रांजळ निवेदन तत्कालीन स्पंदनशील व ध्येयनिष्ठ तरुण मनाचे विलोभनीय दर्शन घडविते. त्यातही पुन्हा ते प्रियोळकर या तरल, मनस्वी आणि आत्मशोध घेणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा आलोक संक्षिप्तपणे व मनःपूर्वकतेने ध्यानात घेतला की प्रियोळकरांच्या पुढच्या कार्याच्या अंतःप्रेरणेचा शोध घेता येतो.

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांची प्रज्ञा आणि प्रतिभा ज्ञानक्षेत्रात अनिरुद्ध संचार करीत राहिली. त्यांच्या सर्वकष व्यक्तिमत्त्वाचे अवलोकन करताना तपस्वी

संशोधक म्हणून त्यांची मानसमूर्ती नजरेसमोर येत असली तरी त्याला एक सृजनात्मक अंग होते, रसिकतेचे विलोभनीय रंग होते हे विसरता येत नाही. ज्याला स्पर्श करावा त्याचे सुवर्ण व्हावे असे त्यांचे व्यक्तिमत्व होते. विद्यार्थीदशेत ते उत्तम चित्रे काढायचे. मनात आणले असते तर ते सिध्दहस्त चित्रकारही झाले असते. पण शब्दमाध्यमाचा शोध लागला. तो लागल्यानंतर त्याच्या साधनेसाठी जे जे आवश्यक होते ते ते सर्व त्यांनी केले. यामुळे चित्रकला मागे पडली. पण तिने सदभिरुचीवर केलेले संस्कार कायम राहिले.

गोष्टी, प्रहसने, विनोदी लेख, कविता आणि कादंबरी इ. ललित वाङ्मयात मोडणारे प्रकार त्यांनी वेळोवेळी हाताळले. 'प्रिय आणि अप्रिय' या त्यांच्या लेखसंग्रहातील बरेचसे लेख त्यांना प्रिय असलेल्या संशोधनक्षेत्राचे सूत्र मनात बाळगून लिहिलेले आहेत. तरीदेखील त्यातील काही लेख आठवणींच्या स्वरूपाचे आहेत. विशेषतः विद्यार्थीदशेतील काही प्रसंगांची वर्णने त्यात आलेली आहेत. 'जुन्या काळाच्या शाळांतील शिक्षेचे प्रकार' हा लेख उद्बोधक आहे. 'श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला?', 'कादंबरीलेखनाच्या फंदात मी कसा अडकलो?' आणि 'माझे काही टीकाकार' या लेखांद्वारे त्यांच्यावर संस्कार करणाऱ्या व्यक्तींच्या आणि सुहृदांच्या आठवणी आहेत. या त्यांच्या लेखनात ललित्याचे रंग सामावले गेले आहेत. आत्मलक्षी लेखनाबरोबर भूतकालीन पट आणि माणसे त्यांनी रंगविली आहेत.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर हे जसे श्रेष्ठ संशोधक होते तसे विचारवंत होते. त्यांच्या संशोधनप्रक्रियेत जीवनाच्या अनेक पैलूंना स्थान मिळालेले आहे. माणसाच्या आत्मिक उन्नयनाविषयी जागरूक असलेल्या समाजहितैषी

दृष्टिकोनाचे दर्शन त्यांच्या लेखनातून घडते. आत्मग्लानी आलेल्या, शक्तिपात झालेल्या समाजाला स्वत्व लाभावे यासाठी त्यांच्या लेखनाचा खटाटोप होता. 'नामूलं लिख्यते किंचित्' हा त्यांच्या संशोधन प्रक्रियेतील बीजमंत्र होता. आपल्या शोधज्योतीच्या अंतःप्रकाशात संपूर्ण सत्याचा तळठाव घेण्याची अंतःप्रेरणा त्यामागे होती. त्यासाठी ते ग्रंथगत पुरावे शोधीत. हस्तलिखितांचा धांडोळा घेत. पायांना भिंगरी लावून गोवा, पुणे, मुंबई श्रीरामपूर, तंजावर आणि कलकत्ता येथील ग्रंथालयात जाऊन जुन्या कसर लागलेल्या ग्रंथांमधून पुरावे गोळा करीत. ही साधनसामग्री संकलित करताना त्यांनी स्वतःच्या प्रकृतीचीदेखील हेळसांड केली. पण रदीतून रत्ने काढून निर्मितीशील संशोधन पध्दतीचा आदर्श त्यांनी निर्माण केला.

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी स्वयंप्रज्ञेने निर्माण केलेल्या संशोधनकार्याचा प्रचंड व्याप पाहून मती कुंठित होते. हे त्यांचे सर्व कार्य प्रतिकूलतेवर मात करूनच घडलेले आहे. मराठी शिक्षणही तिसऱ्या इयत्तेपलीकडे जाऊ शकले नाही. असोळणा, फोंड्याचे आल्मैद कॉलेज येथे त्यांचे पोर्तुगीजमधून माध्यमिक शिक्षण झाले. १९१८ मध्ये ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. १९१९ साली धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजमध्ये त्यांनी आपल्या महाविद्यालयीन जीवनास प्रारंभ केला. तेथे त्यांना इंग्रजीसाठी प्रिन्सिपॉल एच. जी. रॉ. लिन्सन आणि प्रो. जठार, संस्कृतला प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर, सायन्सला प्रो. देवळालकर यांचे मार्गदर्शन लाभले. संस्कृतचे प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर यांच्याशी प्रा. प्रियोळकरांचे विशेष सख्य जमले. त्यांनीच १९१९ पासून मराठीत लेखन करायला प्रियोळकरांना प्रोत्साहन दिले.

प्रा. प्रियोळकरांना बालपणापासूनच शिक्षणासाठी ठिकठिकाणी भ्रमंती करावी लागली. कर्नाटक कॉलेजमध्ये ज्यूनियर बी. ए. पासून देशी भाषा शिकविण्याची सोय होणार होती; पण तत्कालीन परिस्थितीत कर्नाटक कॉलेजमध्ये मराठी विषय पदवी परीक्षेसाठी घेण्यास स्थानिक लोकांचा विरोध होता.

प्रियोळकर धारवाडला असताना एल्फिन्स्टनचे प्रो. टिपणीस, न्यू पूना कॉलेजचे प्रो. दत्तो वामन पोतदार व फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रो. पटवर्धन यांच्याशी पत्रव्यवहार करून मार्गदर्शन घेत होते. पुढे सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजमधून त्यांनी बी. ए. ची परीक्षा दिली व ते उत्तीर्ण झाले. 'विविधज्ञानविस्तारा' सारख्या अग्रगण्य वाङ्मयीन नियतकालिकाच्या संपादन कार्यास त्यांनी तरुणपणीच हातभार लावला. त्यांच्या संशोधनात्मक लेखनाचा ओनामाही येथेच झाला. 'विविध वृत्त' साप्ताहिकाच्या संपादनाशी त्यांचा संबंध आला. या काळात डॉ. पां. दा. गुणे, डॉ. रा. गो. भांडारकर, न. र. फाटक व धर्मानंद कोसंबी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव प्रियोळकरांवर पडला. आपले बहुतेक संशोधनपर लेखन त्यांनी मुंबई नगरपालिकेच्या शिक्षण विभागातील नोकरी सांभाळून केले.

याच काळात एक अनुकूल घटना घडली. देशाला नुकतेच स्वातंत्र्य मिळाले होते. त्यावेळचे मुंबईचे मुख्यमंत्री श्री. बाळासाहेब खेर यांच्या मदतीने व अ. का. प्रियोळकरांच्या प्रयत्नामुळे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात 'मराठी संशोधन मंडळा'ची स्थापना झाली. प्रा. अ. का. प्रियोळकरांची 'मराठी संशोधनमंडळा'त रिडर म्हणून पूर्णवेळ काम करण्यासाठी नियुक्ती झाली. १९५० च्या नोव्हेंबर पासून मराठी संशोधन मंडळाचे ते डायरेक्टर

झाले. पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणारी संलग्न संस्था म्हणून मुंबई विद्यापीठाकडून मंडळास मान्यता मिळाली. प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी आपल्याला अत्यंत प्रिय असलेल्या संशोधनकार्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी स्वतःला वाहून घेतले. प्रा. प्रियोळकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मागोवा घेताना एकलव्याच्या निष्ठेने त्यांनी जी ज्ञानसाधना केली तिचा येथे आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी आपल्या तपःसाधनेने महाराष्ट्राच्या महानगरातील या संशोधन केंद्राला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. 'मराठी संशोधन पत्रिका' सुरू करून मौलिक संशोधनात्मक लेखन प्रकाशित केले. मराठी भाषा व साहित्यक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या नामवंत विद्वानांनी प्रा. अ. का. प्रियोळकरांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी संशोधन यशस्वीरीत्या पूर्ण केले. 'मराठी संशोधन मंडळ' हे अभ्यासकांचे तीर्थक्षेत्र बनले.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या संशोधनपर साहित्याची व अन्य लेखनाची समग्र सूची मराठीतील नामवंत समीक्षक व पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागातील प्रपाठक डॉ. सु. रा. चुनेकर यांनी 'प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या वाङ्मयाची सूची' या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध केली आहे. या सूचीत त्यांच्या ५३ छोट्या मोठ्या ग्रंथांची यादी देण्यात आलेली आहे. त्यांच्या नियतकालिकांमधील लेखांची, शोधनिबंधांची, ग्रंथांतर्गत लेखांची आणि प्रस्तावनांची संख्या २९१ भरते. इंग्रजीतून २४ लेख व हिंदीतून ४ लेख त्यांनी लिहिले. त्यांचे काही लेख गुजरातीत अनुवादित झालेले आहेत.

या एकूण ग्रंथसंपदेत व नियतकालिकातील लेखांत प्रामुख्याने मराठी भाषा व साहित्य हा केंद्रवर्ती विषय आहे. मराठी भाषेवर त्यांची अनन्यसाधारण निष्ठा

होती. मराठी भाषा व साहित्य यांची सेवा करणाऱ्यांविषयी त्यांना आत्मीयता वाटत असे. पोर्तुगीज हे गोमंतकातील शास्त्रे होते. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी तर धर्मच्छेद केला. एतद्देशीय-जनतेविषयी व संस्कृतीविषयी त्यांनी अनुदार उद्गार काढले. पण काहींनी मराठी भाषेची सेवाही केली. त्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध झाली. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी केलेल्या मराठीच्या कार्याचा परामर्श प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी अनेक ग्रंथांमधून व पुस्तिकांतून घेतलेला आहे. त्यामागचा त्यांचा दृष्टिकोन कोणता होता या संदर्भात प्रा. सु. आ. गावसकर म्हणतात, "प्रियोळकरांची 'मराठी'ची व्याख्या व्यापक होती. मराठी भाषेत लेखन करणारी व्यक्ती कोणत्याही जातीची, पंथाची वा धर्माची असली तरी मराठीच. संतवाङ्मयाचा अभ्यासकरे. अँवट हा अमेरिकन लेखक मी मराठीच मानतो असे ते म्हणत. म्हणूनच ख्रिस्ती धर्मियांनी जुन्या मराठीत केलेल्या रचनेचा परिचय करून देण्याचे व्रतच त्यांनी अंगिकारलेले होते. संशोधनमंडळाची काही महत्त्वाची प्रकाशने ख्रिस्ती धर्मतत्त्वे, संत व त्यांचे चमत्कार यांविषयीची आहेत. प्रियोळकरांची या ग्रंथांकडे पाहण्याची दृष्टी अर्थातच भाषिक होती".

(प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ : संपादक डॉ. सुभाष भेंडे, अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती, मुंबई १९७४, पृ. १४०)

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांचे काही संशोधनपर लेखन गोमंतकाचा इतिहास, गोमंतकातील परकीय राजवटीतील धार्मिक छळ, गोमंतकातील जुनी ग्रंथसंपदा, गोमंतकाचे राजकीय भवितव्य, भाषिक समस्या, गोमंतकातील कलापरंपरा, गोमंतकातील थोर प्रज्ञावंतांचा परिचय व मराठी कोंकणीसंबंध इ. विषयांशी निगडित

आहे. Goa Inquisition या इंग्रजी ग्रंथात तर त्यांनी धर्मसमीक्षणसभेच्या कालखंडात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी येथील हिंदू प्रजेचा कसा अनन्वित छळ केला याचे हृदयविदारक वर्णन करणारा ग्रंथ लिहिला आहे.

त्यांच्या संशोधनपर लेखनात 'मुंबईचा मराठी वारसा', 'मुंबई नगर संशोधन', 'मुंबईतील पाश्चात्यवैद्य विद्येची शंभरी', 'मुंबईतील मराठी आणि गुजराती', 'मुंबईचा प्रतिनिधी पाहुणा', 'गोमंतकीयांचे मुंबईच्या रचनेतील कार्य व 'Goan Pioneers in Bombay' इ. मुंबईविषयक विविध पैलूंचा परामर्श घेणारे लेख आहेत. काही संशोधनपर लेख ग्रंथ, ग्रंथशास्त्र व ग्रंथालये यासंबंधीचे आहेत. 'गोविंद नारायण माडगावकर: व्यक्ती व वाङ्मय', 'डॉक्टर भाऊ दाजी: व्यक्ती, काल व कर्तृत्व', 'रावबहादूर दादोबा पांडुरंग: आत्मचरित्र व चरित्र', 'रावबहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र (संपादित)', 'लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह' (गोपाळराव हरी देशमुख): व्यक्ती, वाङ्मय व विचार या निबंधासह) (संपादित) हे त्यांचे चरित्रपर महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. शिवाय माधव चंद्रोबा, बाळशास्त्री जांभेकर, मराठी भाषेच्या शिवाजीचे स्मरण, कै. नारायण दीनानाथ वेलकर, प्रो. पां. दा. गुणे, मुसोलिनी व रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर (चरित्र व वाङ्मयकार्य) इ. चरित्रपर लेख त्यांनी लिहिले आहेत.

मराठी भाषा, साहित्य व तत्संबंधीच्या ग्रंथाची परीक्षणे हा तर प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या संशोधनपर लेखनाचा गाभाच आहे. त्यांच्या भाषाविषयक संशोधनपर लेखनात 'गोमंतकाची सरस्वती', 'ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली', 'देवनागरीची ध्वनिलिपी', 'मराठी लघुव्याकरण', 'मराठी व्याकरणाची

कुलकथा' 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण': क्रमवत, फडके, घगवे (संपादित) इ. महत्त्वाच्या पुस्तकांचा समावेश होतो. शिवाय गोमंतकात मराठी भाषा मारण्याचे प्रयत्न', 'गोमंतकात मराठी भाषा मारण्याचे जुने प्रयत्न', 'शिमगा शब्दाची व्युत्पत्ती', 'शंभर वर्षांमागचा भाषिक प्रश्न', 'जुन्या मराठी भाषेचे व्याकरण', 'गोमंतक, गोमंतकस्थ व गोमंतकी भाषा', 'मराठी शुध्दलेखनावर होत असलेला अत्याचार', 'महाराष्ट्र बोलीचे बंड', 'महाराष्ट्र भाषा व कर्नाटक', 'गोमंतकातील मराठी भाषा' मराठी भाषेच्या बोली व 'Old literature in various Dialects of Marathi' या अन्य लेखांचाही त्यात उल्लेख करावा लागेल.

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी संपादित केलेली केशवसुतांची कविता ही त्यांच्या हस्तलिखिताची यथामूल आवृत्ती हे मौलिक स्वरूपाचे संशोधन आहे. त्यांनी संपादित केलेले 'रघुनाथ पंडित-विरचित दमयंती-स्वयंवर' हा तर सटीप व आस्वादक प्रस्तावना असलेला उत्कृष्ट स्वरूपाचा संपादित काव्यग्रंथ आहे. रघुनाथपंडिताचा रचनाकाळ, त्याचे स्थल, महाकाव्य व महाकवी इ. मुद्यांचा परामर्श घेऊन दमयंती स्वयंवराची भाषा आणि वर्णनशैली या मुद्यांविषयी त्यांनी सोदाहरण विवेचन केले आहे. भावनोत्कट प्रसंगी रघुनाथ-पंडिताने योजिलेली साधी, सुटसुटीत प्रवाही भाषा, त्याच्या काव्यशैलीतील अभिजातता, स्वभावपरिपोष करण्याचे कौशल्य व सृष्टिवर्णनातील सहजता या गुणांचा प्रा. प्रियोळकरांनी रसिकतेने व अभ्यासपूर्ण विवेचनाच्या आधारे गौरव केलेला आहे. दमयंती स्वयंवराच्या संहितेनंतर दिलेल्या टीपा प्रा. अ. का. प्रियोळकरांच्या व्युत्पन्नतेची साक्ष देतात. परिशिष्ट (१) मध्ये

‘दमयंतीस्वयंवरातील प्रक्षिप्त भाग’ हा पाठभेद दिलेला आहे. तो त्यांच्या संशोधकवृत्तीचे दर्शन घडविणारा आहे. परिश्रमपूर्वक हस्तलिखिते पाहून त्यांनी हे पाठभेद टिपून घेतलेले आहेत.

मुक्तेश्वरांचे महाभारत, १९ व्या शतकातील मराठी वाङ्मयाभ्यासाची साधने, मुद्रणकलेचा हिंदुस्थानातील प्रारंभ आणि विकास, आद्य मुद्रित ग्रंथ आणि जुनी मराठी हस्तलिखिते हे त्यांच्या संशोधनपर लेखनाचे विषय होते. मुद्रणकलेच्या प्रारंभीची पुस्तके म्हणजे दोलामुद्रिते होत. दोलामुद्रिते ही संज्ञा त्यांनीच रूढ केली.

अमृतानंद विरचित योगराज- टिळक, श्री चक्रधर निरुपित श्रीकृष्ण-चरित्र, महानुभावः इतिहास - प्रकर्ण हे ग्रंथ त्यांनी संपादन केले. मोरोपंताचे आर्याभारत (भा. १ ते ६) हरिवंश, मंत्रभागवत, स्फुट काव्ये हे ग्रंथ त्यांनी अन्य अभ्यासकांच्या सहकार्याने संपादित केलेले आहेत.

वेळोवेळी वाङ्मयीन क्षेत्रात तात्विक मतभेद झाले त्या त्या वेळी प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी परखडपणे व अभ्यासवृत्तीने नियतकालितातून हिरीरीने लेखन करून आपली भूमिका समर्थपणे मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी जे संशोधनात्मक लेखन केले, त्याच्या स्वरूपाचा स्थूल मानाने केलेला हा परिचय आहे. आयुष्याची ७८ वर्षे त्यांना लाभली. या कालावधीत त्यांनी जे कार्य केलेले आहे ते दीपस्तंभाप्रमाणे तरुणांना प्रकाश देत राहिल. त्यांचे संशोधनकार्य हे प्रयत्नवादाचे आदर्श उदाहरण आहे. गोमंतकाच्या परिसरातून संस्कार घेऊन मुंबईसारख्या महानगरात प्रा.

प्रियोळकरांनी आपल्या अखंडित व्यासंगाने स्वतःचे स्थान निर्माण केले. मे १९५१ मध्ये कारवार येथे भरलेल्या अ. भा. मराठी साहित्यसंमेलनाचे ते अध्यक्ष झाले. त्यांचे अध्यक्षीय भाषण म्हणजे एका ज्ञाननिष्ठ व संस्कृतिनिष्ठ तपस्वी साहित्यिकाच्या चिंतनाचा परिपाक आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात निर्माण झालेल्या सांस्कृतिक आक्रमणांचा या द्रष्ट्या विचारवंताने परामर्श घेतलेला आहे. पण एवढ्यावर ते थांबलेले नाहीत. भाषावार प्रांतरचना व राष्ट्रीय एकात्मता या संदर्भात त्यांनी मौलिक विचारमंथन केलेले आहे. ‘देशाचे वाङ्मय हेच राष्ट्रीय धन आहे’ हे या प्रज्ञावंताने आपल्या शब्दांद्वारे सांगितले.

त्यांची संस्कृतिप्रियता, ध्येयनिष्ठा आणि व्यासंगाची शिस्त अनुत्तरीय स्वरूपाची आहे. त्यांचे ग्रंथप्रेम तर सर्वश्रुत आहे. अनेक दुर्मिळ मराठी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्मस त्यांनी ठिकठिकाणाहून काढवून आले. अनेक ग्रंथ रोमनमधून लिप्यंतरित केले. या प्रयत्नांमधून ज्ञानावरील अविचल निष्ठा जशी प्रकट होते तशीच भावी पिढ्यांमध्ये ही ज्ञानपरंपरा चालू रहावी ही तळमळ दिसून येते. प्रा. अ. का. प्रियोळकरांच्या समग्र ग्रंथसंपदेचे अवगाहन जरी अपण करू शकलो नाही तरी त्यांच्या ज्ञाननिष्ठेचे अंशतः तरी अनुकरण केले तर ती त्यांना खरीखुरी कृतज्ञतेची अंजली ठरू शकेल.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर हे गोमंतकात जन्मलेल्या व विविध क्षेत्रांत दिगंत कीर्ती मिळविलेल्या भाऊ दाजी लाड, भिषग्वर्य दादा वैद्य, दत्तात्रय व्यंकटेश पै, गोविंद नारायण माडगावकर, डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकर, भारतकार हेगडे देसाई, प्राचार्य रा. ना. वेलींगकर, यशवंत सूर्यराव सरदेसाई ऊर्फ भाई देसाई इ. प्रज्ञावंतांच्या मालिकेतील अग्रणी आहेत. मराठीच्या तेजस्वी ज्ञानपरंपरेतील ते थोर संशोधक आहेत. त्यांच्या जन्मशताब्दिनिमित्त त्यांना विनम्र आदरांजली.